

פרויקט דמוקרטיה: נאבקים על כללי המשחק

פרק חמישי: תקשורת ומציאות

כתיבה: אג'נדה – מרכז ישראלי לאסטרטגיה תקשורתית

מרבית האזרחים בישראל מכורים לתקשורת: 63% מהם קוראים עיתון יומי (בהשוואה לכ-40% בארה"ב), למעלה מ-60% מאזינים לרדיו באופן קבוע, ואחוז הגולשים לאתרי חדשות באינטרנט גבוה פי למעלה משלושה מהנתון המקביל בארה"ב. זאת ועוד, על אף הציניות וחוסר האמון שהם מפגינים כלפי כל מוסד, לרבות התקשורת, אזרחי ישראל נוטים לתת אמון בתקשורת הרבה יותר מהמקובל בעולם המערבי. בשל עוצמתה של התקשורת בימינו, ובפרט בישראל, יש לה משקל גבוה מאוד באופן שבו האזרחים תופסים את המציאות, ובאופן שבו הם מעצבים את עמדותיהם ומגדירים את סדרי העדיפות שלהם.

נהוג לראות בתקשורת את כיכר העיר החדשה. זו הזירה העיקרית שהאירועים הציבוריים נדונים בה, זו הזירה שהתודעה הקולקטיבית נקבעת בה במידה רבה. ובזירה הזאת בולטות במיוחד העיתונות היומית, מהדורות החדשות ברדיו ובטלוויזיה ותכניות האקטואליה. הן אלו שמביאות אלינו את תמונת המציאות – הקולות, התמונות, הפרשנויות. תפקידן של מהדורות החדשות משמעותי עד כדי כך, שהן נתפסות אצל רובנו כמציאות עצמה ולא כאוסף של אירועים חדשתיים ערוכים לפי סדר מסוים. כוחה הבלתי מעורער של הטלוויזיה, ובשנים האחרונות גם של האינטרנט, הוא בשידור החי. מצלמות השידור החי מביאות אותנו אל המקומות, משרות את המתרחש בהם ומעניקות לנו תחושה שאנחנו בעצמנו שם, רואים את המראות ושומעים את הקולות. במציאות הזאת אנחנו, הצופים, הופכים לשותפים מלאים לנעשה. אולם זוהי תחושה מסוכנת, משום שהחדשות בכלל והשידורים החיים בפרט, אינם המציאות עצמה.

רבות נכתב על ה"אובייקטיביות" של המצלמה בפרט, ושל הסיפור העיתונאי בכלל. "אובייקטיביות" היא מושג מטעה ומבלבל. צילום אינו אובייקטיבי. כל מסגור של מציאות מותר מציאות שלמה מחוץ לתמונה, והוא לעולם הנצחה של חלקיק שנייה אחד בלבד. ככזה הוא הופך סובייקטיבי מעצם הגדרתו ואופיו. כך, גם הדיווח העיתונאי אינו אובייקטיבי כלל. כל דיווח מתאר חלק מן המציאות, ולכן משאיר את כל החלקים האחרים מחוץ לסיפור העיתונאי. המסגור הוא בחירה סובייקטיבית, והוא יכול לכל היותר לנסות להיות "נייטרלי".

במדינה דמוקרטית אנו מצפים שהתקשורת – כיכר העיר הווירטואלית – תהיה אף היא דמוקרטית: דהיינו שתביא את כל הקולות ואת כל הזוויות, שתקיים דיון פתוח בנושאים שעל סדר היום בהשתתפות כל הקבוצות באוכלוסייה, ושתמציא לציבור את מרב המידע האמין, כדי שהאזרחים יוכלו לתפקד מתוך מודעות ומעורבות.

בפרק זה בדוח על מצב הדמוקרטיה ננסה לבחון את השאלה – איזה סיפור מספרת התקשורת? ומי מספר את הסיפור? זאת באמצעות סקירה של מחקרים מהעשור האחרון שעסקו בייצוג מיעוטים בתקשורת, ובאמצעות הצגת נתונים של סקר חדש שנערך עבור דוח זה, ובדק את עמדותיהם של עיתונאים ושל כלל הציבור לגבי תפקידה ותפקודה של התקשורת בישראל.

חופש הביטוי בתקשורת – למי?

"דמותו של האחר השטני, הפורע חוק, המשחית כל חלקה טובה ואינו מכבד את ערכי הטבע לא הפסיקה לבצבץ מתוך האש. התוצאה: דיווחים כלאחר יד על מזבלה פיראטית, על צעירים חסרי אחריות, על בנייה לא חוקית בלב יערות הכרמל, ואצבע מאשימה כלפי כלל האוכלוסייה בעוספייה ובדלית אל-כרמל. גל ההצטדקות שלא איחר לבוא מפי 'נכבדים' דרוזים, כפי שהתקשורת אוהבת לכנותם, או כאלה שהם יוצאי צבא, לא עזר כל כך. הרי כל מי שאינו יהודי הוא בחזקת חשוד מידי עד שתוכח חפותו. וגם כשחפותו תוכח, הוא יישאר בעיני הרוב היהודי כאיום בפוטנציה, או סתם מושא לחשד, שקל להשליך עליו את תחלואי המדינה ומחדליה. הדבר אינו מפתיע לנוכח הנתון החדש של 'מדד הדמוקרטיה', ולפיו 53% מהישראלים היהודים תומכים בפעולה ממשלתית שתעודד את הגירת הערבים מישראל".

דליה חלבי, [הוסיפו הסתה למחדל](#), הארץ Online, 13.12.10

תיאורה של הכותבת, תושבת דלית אל-כרמל, על התנהלות התקשורת בעת השרפה הגדולה שהשתוללה לאחרונה בכרמל, מעוגן במחקרים רבים שעוסקים בייצוג קבוצות מיעוט בתקשורת. מחקרי [אג'נדה](#) – מרכז ישראלי לאסטרטגיה תקשורתית, מראים מגמה מדאיגה, ולפיה הכוכב הקבוע בתקשורת – בין אם הוא מראיין או מרואיין, ובין אם הוא מנחה או פרשן ומומחה לנושא מסוים – הוא בדרך כלל גבר, יהודי, אשכנזי, חילוני, הטרוסקסואלי, בריא בגופו ובנפשו. כל שאר קבוצות האוכלוסייה – נשים, ערבים, מזרחים, להטי"ב (לסביות), הומואים, טרנסג'נדרים וביסקסואלים), ובעיקר ערבים, עולים, חרדים ואנשים עם מוגבלות – כמעט שאינם באים לידי ביטוי בתקשורת, וכשניתנת להם הבמה, הם בדרך כלל מוצגים מזווית ראייה סטריאוטיפית.

כך, מחקר הרשות השנייה "הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא" משנת 2004¹, מראה כי במקרים המועטים שבהם קבוצות מיעוט מסוקרות קיימת נטייה לסקרן בצורה שלילית, תוך התמקדות בנושאים כמו פשע, אלימות, מהומות, אי שקט חברתי ומצוקות. בדרך זאת נרמז לרוב כי יש לחשוש מהמיעוט המסוקר. במדינות רבות, ובכללן ישראל, תיאורו וסיקורו של "האחר" באמצעי התקשורת מלווים בשימוש נרחב בהכללות, בסטריאוטיפים ובדעות קדומות, תוך התעלמות מהרקע, מהסיבות או מההקשר הפוליטי-חברתי אשר גרמו לקשיים או למשברים העוברים על המיעוט בתחומים שונים.

¹ נחמה לאור, נועה אלפנט-לפלר, אלי אברהם וענת פירסט, [הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא: מגוון תרבותי בשידור ערוצי הטלוויזיה המסחריים בישראל](#), הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו, 2004.

על פי גישת ההבניה החברתית, התקשורת מבנה את השיח החברתי כדי שיתאים לאינטרסים של בעלי הכוח ושל אליטות חברתיות. לכן, על פי מחקר הרשות השנייה, אחת הסיבות המרכזיות להתעלמות מקבוצות המיעוט היא שחבריהן נתפסים כמרוחקים ממוקדי הכוח ומהאליטות. מרחק זה קיים גם בין קבוצות אלו לבין אנשי התקשורת, והדבר מקרין על היחס כלפיהן מצד התקשורת. חברי קבוצות המיעוט – החסרים עצמה פוליטית-חברתית, משאבים, יכולת להתארגן ומקצועיות – נוטים ליצור אירועי אי סדר כמו הפגנות, כדי למשוך אליהם את תשומת הלב של הכתבים. כתוצאה מכך הם נכנסים לדיווחי התקשורת רק בהקשר שלילי – דבר שפוגע עוד יותר בדימוי שלהם בקרב הרוב בחברה.

העדר הנגישות לתקשורת והסיקור השלילי פוגעים ביכולתם של השייכים לקבוצות המיעוט לממש את אחד ההיבטים היסודיים ביותר של חופש הביטוי – זכותם של יחידים ושל קבוצות לבטא באופן חופשי את דעותיהם ולהעלות לדיון ציבורי סוגיות בעלות חשיבות לגביהם. בעידן המודרני הגשמת חופש הביטוי מוגבלת ביותר ללא אפשרות גישה לאמצעי התקשורת. ולא רק חופש הביטוי נפגע: הדרת חלק נכבד מהאזרחים במדינה מהמרחב התקשורתי פוגעת בזכותם לשוויון – ביכולתם לקחת חלק שווה בהשפעה על חייהם – ובזכותם לכבוד.²

בכוחה של הופעה חיובית בתקשורת להעניק לגיטימציה לקבוצה על תרבותה וערכיה, ולתרומתה לכלל החברה. היא מגבירה את תחושת ההשתייכות של המיעוט לקבוצת הרוב, מקדמת את התרבות האתנית של הקבוצה ושוברת סטריאוטיפים ודעות קדומות שנקבעו לגביה.³ יתרה מזאת: קיומו של שוק הרעיונות הוא אינטרס חברתי. מכוחו מתאפשר תהליך של בירור האמת, שהוא חלק מרכזי מההליך הדמוקרטי. כאשר בשוק זה משתקף רק חלק מהמציאות – בירור האמת נפגם.⁴

להלן נביא מספר דוגמאות להצגת קבוצות מיעוט בתקשורת, ולאופן הבניית המציאות כלפיהן במרחב הציבורי.

מקרה מבחן: ייצוג נשים בתקשורת

[Global media monitoring project](#) הוא פרויקט מעקב תקשורת שהחל ב-1995 ובוחר את מקומן של נשים בתקשורת ב-108 מדינות⁵ ובמגוון תחומי סיקור: פוליטיקה וממשל, כלכלה, מדע ובריאות, חברה ומשפט, פשע ופלילים, סלבריטיז, אמנות ותרבות, ספורט וילדות ונערות. באף אחת מהמדינות לא נרשם שוויון בתקשורת בין גברים לנשים. המחקר אמנם מראה מגמה של עלייה במקומן של נשים בתקשורת מ-17% בתחילת המחקר ב-1995 ל-24% בשנת 2010, אבל תמונת הראי של נתונים אלה מוכיחה שהתקשורת עדיין נשלטת ברובה על ידי גברים (76%). כשאנשים העוסקים בתחום – ואלה בדרך כלל גברים כאמור – נשאלים על הנתונים האלה, הם

² נעמה ישובי (עורכת), [הדרה ודימוי שלילי – אי-שוויון בתקשורת הישראלית](#), האגודה לזכויות האזרח 2001.

³ הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא, ה"ש 1 לעיל.

⁴ הדרה ודימוי שלילי, ה"ש 2 לעיל.

⁵ בארץ ערכה את המחקר כל השנים פרופ' דפנה למיש מאוניברסיטת תל-אביב, ואת המחקר האחרון ערכה ד"ר עינת לחובר מהמכללה האקדמית ספיר.

עונים כמעט באופן אוטומטי את התשובות המוכרות: "לא היה זמן למצוא נשים", "אף אישה מתאימה לא הסכימה לדבר", "לא מצאנו אישה מומחית לנושא".

בין הממצאים:

- שלושה מכל ארבעה סיפורים בתקשורת הם על גברים, ומסופרים על ידי גברים. רק רבע מהסיפורים נוגעים לנשים.
- 46% מהסיפורים מחזקים סטריאוטיפים מגדריים, בעוד שרק 6% מהסיפורים מאתגרים את הסטריאוטיפים המגדריים, ורבים הסיכויים שסיפורים אלה יובאו בידי נשים עיתונאיות.
- 18% מהנשים שהן נושא לסיקור מוגדרות כקורבנות, לעומת 8% מהגברים.
- כשמספרים על נשים, הנטייה להזכיר את מצבן האישי (נישואין, ילדים וכו') גבוהה פי ארבעה מאשר אצל גברים.
- רק 37% מהעיתונאים הן נשים. נשים עיתונאיות נוטות יותר לספר סיפורים על נשים.

על-פי נתוני המחקר, הופעת נשים בתקשורת תואמת את חלוקת הכוח בחברה בכלל, ואת ההיבט המגדרי של שוק העבודה בפרט. תמונה זו אינה תואמת את תפקידה של התקשורת להיות "כיכר העיר" ולהציף את מגוון הקולות והדעות בחברה.

ולסיפור הישראלי: ישראל נמצאת במקום ה-45 בעולם בתחום השוויון המגדרי הכללי. היא נמצאת במקום ה-65 בעולם באיוש משרות בכירות על ידי נשים, ורק במקום ה-97 בעולם בתחום שוויון השכר בין גברים לנשים.

למרות התחושה שהתקשורת הפכה למקצוע נשי יותר, עדיין מספר העיתונאיות נמוך בהרבה ממספר העיתונאים, ונעדרות של נשים בולטת בעיקר בנושאי חברה ומשפט (23% נשים לעומת 77% גברים) ובנושאי כלכלה (29% נשים לעומת 71% גברים). מאז המחקר האחרון חלה ירידה משמעותית במספר הנשים המגישות – מ-46% בשנת 2005 ל-33% בשנה שעברה. אבל בה בעת חלה עלייה במספר העיתונאיות – מ-23% ב-2005 ל-29% בשנה שעברה. ככלל נוכחות הנשים בתקשורת הישראלית נמוכה יותר מהממוצע העולמי ועומדת על 17%. בכל אחד מהתחומים שנבחנו במחקר יש שיעור גבוה יותר לסיפורים על גברים ועל ידי גברים.

מקרה מבחן: ייצוג המיעוט הערבי בתקשורת

עקב הניתוק והפערים (גאוגרפית, כלכלית, תרבותית, פוליטית) בין האוכלוסייה הערבית לבין האוכלוסייה היהודית, אמצעי התקשורת, בעיקר אלו בעברית, הם האמצעי היחיד שבעזרתו ניתן ללמוד על המתרחש ב"צד השני". אמצעי התקשורת בשפה העברית קובעים את גבולות הלגיטימיות של השיח הציבורי בישראל בכלל ובנושאי האזרחים הערביים בפרט. תהליך זה נעשה בעיקר תוך כדי מסגור (framing), שמטרתו למקם ו"לסדר" את האירועים הפוליטיים והחברתיים, שמטיבם הם מורכבים ורבי-סתירות – במסגרת עקבית, הגיונית, ברורה ולכידה. העיתונות העברית נעשית על ידי יהודים, מוגשת על ידי יהודים, ותופסת את קהלה כיהודי.

לפיכך, הסיקור מובא בתוך מסגרת המעוצבת על ידי האידאולוגיה ונקודות המבט של הרוב היהודי. בעיני התקשורת, נקודת המבט הישראלית היא נקודת המבט היהודית, וכתוצאה מכך אזרחי ישראל הערבים מונָדרים מכלל החברה הישראלית בסיקור התקשורתני.⁶

אי-אפשר להבין את הסיקור התקשורתני של האזרחים הערבים בתקשורת העברית אלא בהקשר הרחב של יחס המדינה והחברה היהודית לאזרחים הערבים. באופן כללי ניתן לומר כי סיקור המיעוט הערבי בישראל הוא דל, בולטותו נמוכה והוא סטריאוטיפי בעיקרו. כאן המקום לציין כי תהליך הייצוג של מיעוטים מאופיין בשלושה שלבים: הדרה, הצגה סטריאוטיפית והצגה בהתאם לרוב. סיקורם של הערבים אזרחי ישראל נמצא בעיקר בשני השלבים הראשונים. באופן עקרוני הם מונָדרים בצורה בוטה מהשיח התרבותי והכלכלי.

ממחקר שעורך פרופ' גדי וולפספלד עבור אג'נדה, אחת לתקופה, והבוחר את נוכחותן של קבוצות מיעוט באמצעי התקשורת, עולה כי סיקור המיעוט הערבי בישראל, שמשקלו כ-20% מהאוכלוסייה, נמוך מאוד – סביב אחוז אחד מכלל האינטרנטים. הסיקור הרב ביותר של הערבים אזרחי ישראל הוא באתרי החדשות באינטרנט; פחות מכך בעיתונות הכתובה, ובעיתונות המשודרת אף פחות מכך.

מחקר הרשות השנייה משנת 2004⁷ שבדק את שידורי הפריים-טיים בערוצים 2 ו-10, מצא כי 95% מהאינטרנטים שעסקו בערבים היו בהקשרים שליליים, כמו הסכסוך הישראלי-פלסטיני, פשע ואלימות ואיכות חיים שלילית; זאת לעומת 69% מהאינטרנטים שעסקו ביהודים, והיו בנושאים שליליים. נוסף על כך, אינטרנטים שמראים ערבים מתנהגים בהתנהגות אלימה, פיזית או מילולית, היו בשיעור של פי שניים יותר מאינטרנטים שהראו יהודים בהתנהגות דומה. כמו כן ערבים הוצגו כדמויות רגשניות (בניגוד לדמויות רציונליות) פי שניים יותר מיהודים. כמחצית מדמויות הערבים הוצגו באופן שלילי, לעומת כ-20% בלבד מקרב היהודים. אחוז המגוישים והכתבים הערבים בתקשורת בעברית היה אפסי (0.2%). גם בקרב מרואיינים, פרשנים או מומחים, היה אחוז הערבים נמוך מאוד.

נתונים מעודדים יותר נמצאו במחקרי אג'נדה ביחס לעיתונות הכתובה. במחקר שנערך ב-2006 נמצא כי בעיתונות הגדולים אחוז הסיקור של הציבור הערבי שלא באופן מאיים היה בממוצע כ-60%. מגמה זו נמשכה גם ב-2008, כאשר בכל העיתונים הייתה עלייה במספר הכתבות העוסקות בציבור הערבי ואינן מאיימות. ב-2010 התאפיין סיקור המיעוט הערבי בעיקר בכתבות בעלות אופי נייטרלי, שכללו דיווחים אינפורמטיביים על המצב בחברה הערבית (למשל נתונים סטטיסטיים ודיווחים על תאונות שונות), או סיקור מעורב. אולם כמעט רבע מכלל הסיקור היו כתבות בעלות אופי המחזק את הסטיגמות השליליות על החברה הערבית, במיוחד בתחומי המשפט (אלימות בתוך החברה ומחוצה לה, מעצרים ומשפטים) והביטחון (טענות בדבר חוסר נאמנות למדינה ושיתוף פעולה עם אויביה). הסיקור החיובי של הציבור הערבי התמקד בשלושה תחומים עיקריים: בריאות (בעיקר ראיונות עם רופאים ערבים), תרבות (כותבים ויוצרים, ובמיוחד סייד קשוע והסדרה "עבודה ערבית") וספורט (קבוצות כדורגל ושחקנים).

⁶ ד"ר מוטי נייגר, אייל זנדברג ועסאם אבו-ראייה, תקשורת יהודית או תקשורת ישראלית? תפקוד כלי תקשורת בישראל בסיקור האירועים האלימים בין האזרחים הערביים למשטרה באוקטובר 2000, קשב – מרכז להגנת הדמוקרטיה בישראל, 2001.

⁷ הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא, ה"ש 1 לעיל.

מהמחקר שערכה אג'נדה בשנת 2008 לגבי ייצוג הערבים בתקשורת בעברית, עולה כי הדוברים העיקריים בעיתונות היומית, להוציא את כתבי העיתון, הם חברי הכנסת הערבים, שהם הדמויות הבולטות ביותר בחברה הערבית המתבטאות בנוגע לסכסוך הישראלי-פלסטיני ולמצבם של הערבים בישראל. לאחר חברי הכנסת ניתן לראות הופעה מרשימה יחסית של רופאים המרואיינים בדרך-כלל בנושאי בריאות שונים. יחד עם זאת, העיתונים היומיים נותנים מקום ביטוי לערבים כפרטים רק בפחות ממחצית הכתבות הנוגעות לציבור הערבי ככלל. יש לציין כי באינטרנט לא היו כמעט דוברים ערבים בעלי מקצועות חופשיים.

עוד עולה מהמחקרים כי התקשורת המשודרת מעדיפה לעסוק בנושא הסכסוך (חיצוני ופנימי) ופחות באייטמים שעוסקים בערבי כאדם מהשורה. עוד עולה כי הטלוויזיה, יותר מהעיתונות הכתובה, מדגישה את נושא האיום כאשר הסיקור נוגע לאוכלוסייה הערבית.

מקרה מבחן: סיקור יוצאי אתיופיה

מחקר שבדק את סיקור יוצאי אתיופיה בעיתונות הכתובה בישראל⁸ מצא כי למוצא גאו-תרבותי של קבוצה מהגרת יש השלכה מכרעת על דימוייה בתקשורת: קבוצת מהגרים המרוחקת תרבותית מהחברה הקולטת, ובעיקר מהקבוצות הדומיננטיות בה, זוכה לפחות תמיכה בהגירתה, ולפחות הכרה בזוהרתה הדתית. כמו כן זרותה התרבותית מודגשת, ואף כישלון קליטתה החברתית-כלכלית מוסבר על בסיס הפער התרבותי של הקבוצה.

עוד עולה מהמחקר כי הגירת יהודי אתיופיה בעיני התקשורת היא הגירת מצוקה. יהודי אתיופיה הוצאו מהגדרתה האידאולוגית של העלייה, שכן המהגרים מאתיופיה אינם עולים לישראל, אלא המדינה הישראלית גואלת ומצילה אותם ממצוקה ומחרפת הרעב על אדמת אפריקה. לאחר שהתברר כי הגירת יהודי אתיופיה לא הסתיימה עם מבצע שלמה (1991), ויהודי אתיופיה ובעיקר אלו המכונים פלאשמורה – יהודים מומרים – ממשיכים לתבוע זכות הגירה לישראל, ביטאה התקשורת חשש שמדינת ישראל עומדת להיות מוצפת בפליטים אפריקנים. חשש זה – של התקשורת עצמה, של הממשלה ושל קהל הקוראים, בוטא בטרמינולוגיה מיוחדת לתיאור ההגירה מאתיופיה: "כדור השלג של הגירה", "מכתב שרשרת", "הגירה אין סופית" ועוד.

קשיי הקליטה הכלכלית של מהגרים מאתיופיה בישראל מוסברים על בסיס פערים תרבותיים. משמע, מהגרים יהודים מאתיופיה אינם מצליחים להיקלט בשוק עבודה בישראל ומצבם הכלכלי ירוד, לא משום שהמדינה אינה משקיעה בהם, אלא משום שהם באו מתרבות נחשלת. כאשר התקשורת מדווחת בכל זאת על הצלחה כלשהי בקרב המהגרים, היא מדגישה את חריגותה, נדירותה, היותה היסטורית. במקרים רבים התקשורת מציגה את המהגרים היהודים מאתיופיה כמפירי חוק וסדר. בתיאור הפגנות המהגרים התקשורת מתמקדת בהתנהגות האלימה של המפגינים ובעימות בין המפגינים לבין כוחות הביטחון, אך המטרה שלשמה המהגרים מוחים

⁸ מנגיסטו גרמאו, בהנחיית ד"ר אלי אברהם, "אחרים" בתוך עמם: ההבניה החברתית של מהגרים יהודים מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה בעיתונות הכתובה בישראל, אוניברסיטת חיפה - הפקולטה למדעי החברה, החוג לתקשורת. תקציר: http://hevra.haifa.ac.il/~comm/he/ma_thesis_summary.php?id=34

מוצנעת או זוכה לאזכור משני. מנהיגי מהגרים יהודים מאתיופיה מופיעים בתקשורת בדרך כלל בתפקיד של מגיבים לגילויי אפליה של החברה הקולטת כלפי קהילתם.

במחקר הרשות השנייה משנת 2004⁹ נמצא כי יוצאי אתיופיה היו דמויות מרכזיות ב-0.2% מהאייטמים בלבד. כמו כן נמצא כי בקרב המגישים והכתבים בתקשורת, רק 0.2% היו יוצאי אתיופיה. במחקר המשך שנעשה ב-2006 נמצאה עלייה – 1% מהאייטמים סיקרו את יוצאי אתיופיה. בתכניות המציאות והשעשועונים היה אחוז יוצאי אתיופיה גבוה בהרבה – 10%.

במחקר שערך פרופ' גדי וולפספלד עבור אג'נדה ב-2010 נמצא כי אחוזי הסיקור של יוצאי אתיופיה עדיין נמוכים מאוד – פחות מחצי אחוז מהאייטמים. באתרי החדשות באינטרנט אחוז הסיקור שלהם גבוה יותר מאשר בשאר כלי התקשורת. סיקור המיעוט האתיופי התאפיין בכתבות רבות בעלות אופי חיובי, בעיקר בתחום התרבות והפנאי, הודות לסיקור של להקות, ספרות ותערוכות של בני העדה. נוסף על כך, 10% מן הסיקור התאפיינו בכתבות שהוגדרו ככתבות-סימפטיה/מסכנות וכללו דיווחים על מצבם הקשה של בני העדה בארץ ועל האפליה המתמשכת כלפיהם, במיוחד בתחומי הבריאות, הרווחה והחינוך.

עמדות הציבור ועיתונאים לגבי ייצוג מיעוטים בתקשורת

בשני סקרים שערכה ד"ר מינה צמח ממכון דחף עבור אג'נדה ב-2010, נבדקו [עמדות הציבור הרחב](#) ו**[עמדות עיתונאים](#)** לגבי סיקור קבוצות מיעוט בתקשורת. מהסקרים עולים מספר ממצאים מעניינים:

- רוב הציבור חושב שיש לסקר את תלוניתיהן של קבוצות המיעוט, אך רק חלקו חושב שיש לתת בולטות לסיקורים אלה:

לגבי יוצאי אתיופיה – 89% חושבים שיש להציג תלונית; 56% – בהבלטה הראויה;

לגבי חרדים – 83% חושבים שיש להציג תלונית; 46% – בהבלטה הראויה;

לגבי ערבים – 72% חושבים שיש להציג תלונית; 32% – בהבלטה הראויה.

- בהשוואה בין עמדות הציבור הרחב לעמדות העיתונאים, עולה כי העיתונאים רגישים יותר לצורך לסקר קבוצות מיעוט. כמחצית מהציבור חושב שקבוצות המיעוט מסוקרות באופן הוגן, לעומת שליש מהעיתונאים. נוסף על כך, 85% מהעיתונאים אומרים כי יש להציג ידיעות על ערביי ישראל במידה המתאימה לתוכן הידיעה, גם אם הצגתן עלולה לפגוע בתדמית המדינה, בעוד שרק 32% מהציבור הרחב תומך בכך. 29% מהציבור הרחב חושב שיש יותר מדי פרסומים על ערביי ישראל, לעומת 5% מקרב העיתונאים. כשליש מהעיתונאים חושבים שאין די סיקור של קיפוח קבוצות מיעוט בכלי התקשורת שהם עובדים בו.

- באופן לא מפתיע, קבוצות המיעוט רגישות יותר מכלל הציבור לפגיעה הנגרמת מאופן הסיקור או מהסיקור החסר של בני קבוצתם. כך למשל, 39% מאזרחי ישראל הערבים

⁹ הנעדרים והנוכחים בזמן צפיית שיא, ה"ש 1 לעיל.

חושבים שהיקף הסיקור של ערבים בתקשורת קטן מדי, לעומת 25% מהאוכלוסייה הכללית; 60% מהחרדים חושבים שהיקף הסיקור של חרדים בתקשורת קטן מדי, לעומת 20% מהאוכלוסייה הכללית; ו-94% מהחרדים חושבים שסיקור התקשורת את קבוצתם פוגע בשילובה בחברה הישראלית, לעומת 45% מהאוכלוסייה הכללית.

חופש הביטוי והסתה – היכן עובר הגבול?

סוף שנת 2010 הביאה אתה את "[מכתב הרבנים](#)". במכתב זה, שחתמו עליו כ-300 רבנים – מהם רבני ערים ורבנים אחרים החשובים בקהילותיהם – פורסם פסק הלכה האוסר להשכיר ולמכור דירות לערבים. שבועיים לפני פרסום "מכתב הרבנים" פורסמו בשני עיתונים חשובים, מעריב והארץ, ראיונות עם רב העיר צפת, שמואל אליהו, שהיה הראשון שקרא לא להשכיר דירות לערבים בצפת. פרסום הראיונות עם הרב בשני העיתונים מעלה באופן מחודד את שאלת חופש הביטוי: האם צריך כלי תקשורת לתת במה וביטוי לאנשים שבדבריהם יש חשד לגזענות ולהסתה נגד ציבור מסוים? היכן עובר הקו הדק שבין פרסום לשם מידע, לבין פרסום שהוא כשלעצמו מתן במה לדעות החשודות בגזענות? האם יש הבדל בין מה שעשה [עיתון מעריב](#) – שלח עיתונאית לראיין את הרב, העיתונאית שאלה שאלות קשות, והרב ענה את תשובותיו – לעומת מה שעשה [מוסף הארץ](#), כשנוסף על דבריו של הרב גם מסר את ההקשר שהדברים נאמרו בו, ראיין סטודנטים ערבים שלומדים בצפת, ואף הסביר שהרב כבר נחשד בעבר בדברים דומים, פרסם דברי חרטה, וההליכים המשפטיים נגדו טרם הסתיימו.

במדינה דמוקרטית קיים מתח מתמיד בין הערך החשוב של חופש הביטוי והשאיפה שלא להגבילו, לבין החשיבות שבמניעת הסתה. מצד אחד חוק העונשין קובע במפורש את גבולות ההסתה לגזענות: "פרסום דבר במטרה להסית לרדיפה, השפלה, ביזוי, גילוי איבה עוינות או אלימות או גרימת מדנים כלפי ציבור או חלקים של האוכלוסייה והכול בשל צבע או השתייכות לגזע או למוצא לאומי-אתני".¹⁰ ישנה גם מודעות לסכנה של הסתה נגד עצם המשטר הדמוקרטי: "כאשר ההסתה נושאת אופי פוליטי או אידיאולוגי, היא חותרת תחת אשיות המשטר הדמוקרטי, כמשטר שבו המאבק הוא רעיוני ומתנהל בזירת השיח הציבורי, בניגוד גמור למאבק כוחני ואלים. יתר-על-כן, היא עלולה ליצור אווירה מאיימת המונעת מבני החברה, לרבות מנהיגים פוליטיים לגבש באופן חופשי את עמדותיהם ולתת להם ביטוי פומבי."¹¹

מצד שני, במדינה דמוקרטית יש רצון להרחיב באופן מרבי את יריעת חופש הביטוי. כך למשל, לקראת הבחירות לכנסת שנערכו ב-2009, פנה ארגון אגידה לשופט בית המשפט העליון אליעזר ריבלין, שכיהן כיו"ר ועדת הבחירות המרכזית, בנושא תשדירי הבחירות של מפלגת ישראל ביתנו,

¹⁰ סעיף 144 ב לחוק העונשין.

¹¹ מתוך: פרופ' מרדכי קרמיצר וחאלד גנאים, [הסתה. לא המרדה](#), המכון הישראלי לדמוקרטיה, 1997.

שכללו את הסיסמאות "רק ליברמן מבין ערבית" ו"אין אזרחות בלי נאמנות". בתשובה לשאלה אם התשדירים חוסים תחת הגנתו של חופש הביטוי או שהם בגדר הסתה, השיב השופט ריבלין:¹² "חופש הביטוי בישראל משתרע גם על הבעת דעות חריגות, קיצוניות ואף פוגעות. הוא משתרע גם על ביטוי שיש בו משום ביזוי והשפלה. כאשר הפגיעה עוברת רף מסוים, עשויה להיות מופעלת הסמכות להגביל את חופש הביטוי, אולם לפי השקפתי, הצורך בפלורליזם של דעות – המתעצם בתקופת בחירות – מחייב, בדרך כלל, להרחיב את גבולות השיח באופן שתכללנה בו גם דעות פוגעניות."

ואכן לעתים רחוקות יש התערבות משפטית בפרסומים שדבק בהם ריח של גזענות – זאת מתוך מגמה שהזירה הציבורית תאמץ נורמות של הימנעות מהסתה וגזענות. "המערכת המשפטית באה רק להשלים טיפול זה, במקרים שהמערכת החינוכית-תרבותית-חברתית לא הצליח למונעם. מכאן עולה התפקיד המיוחד המוטל על פוליטיקאים ואישי ציבור אחרים, לגנות ולהוקיע כל סוג של אלימות – פיסית או מילולית. עליהם להימנע מהתנהגות העלולה להתפרש כעידוד או כלגיטימציה לאלימות. יתר על כן, עליהם לשמש מופת בריסון העצמי שהם נוקטים בתחום הביטוי הפוליטי. לא כל אופני הביטוי שאינם אסורים לפי דיני העונשין, הינם ראויים מבחינה חברתית. תרבות פוליטית בריאה חייבת להוציא אל מחוץ לגדר התקפות אישיות..."¹³

עמדות הציבור כלפי חופש הביטוי בתקשורת

במסגרת פרויקט דמוקרטיה ביקשנו לבחון את עמדות הציבור כלפי חשיבות חופש הביטוי בתקשורת. [מסקר דעת הקהל](#) שערך מכון "דחף" עבור אג'נדה בספטמבר 2010 עולה כי הציבור חצוי בשאלת הגבלת חופש הביטוי כשמדובר בביטוי עמדות קיצוניות ובלתי סובלניות. בין הממצאים:

- כשליש מהנשאלים (37%) חושבים שהתקשורת צריכה להציג את המדינה אך ורק באור חיובי. ראוי להדגיש ממצא זה, שמשמעותו היא כי יותר משליש מהציבור אינם מבינים את תפקידה של התקשורת במדינה דמוקרטית – לבקר מדיניות והלכי רוח, לעתים באופן נוקב, גם כאשר הביקורת עשויה לזעזע ציבורים שונים ונרחבים במדינה, ולשמש כ"כלב השמירה של הדמוקרטיה".
- יחד עם זאת, רוב גדול מהנשאלים חושבים שהתקשורת צריכה להביא לידיעת הציבור פעילויות מחאה שונות, כגון מחאה על מדיניות פנים (90%) ומחאה על מדיניות חוץ (82%).
- בקרב היהודים יש רוב גדול (85%) למי שחושבים שמתפקיד התקשורת הוא לפרסם חומר שיתרום להנחלת ערכים ציוניים בקרב הציבור היהודי.
- כשנשאלו הנסקרים לגבי הגבלת פרסומן של עמדות ספציפיות, הם ענו כך:

¹² מכתב מתאריך 30.1.09, בתשובה לפניית מנכ"ל אג'נדה ענת סרגוסטי.
¹³ הסתה, לא המרדה, ה"ש 11 לעיל.

בטוח או חושב שצריך לאפשר	בטוח שצריך לאפשר	
50%	17%	עמדות שמסכנות את הלכידות החברתית
34%	17%	עמדות תמיכה בסרבנות לשירות צבאי
33%	13%	פגיעה בתדמית המדינה
32%	11%	פגיעה בכוח העמידה של הציבור

דעת הקהל כפי שהיא עולה מסקר זה מצביעה על כך שחלק מהציבור סבור שיש להטיל מגבלות על חופש הביטוי. יש כמובן שוני בין אנשים לגבי השאלה אילו עמדות יש להגביל ואילו להתיר.

עמדות עיתונאים כלפי חופש הביטוי בתקשורת

בד בבד עם הסקר בקרב הציבור הרחב, בדקה אגינדה [עמדות של עיתונאים](#) לגבי אותן סוגיות. רוב מוחלט של העיתונאים שרואיינו הצהירו כי הם בעד חופש הביטוי גם כאשר מדובר במחאה נגד מדיניות הממשלה (98%), וגם כאשר מדובר בעמדות קיצוניות ולא סובלניות (91%). בהקשר של הדעות כלפי העמדות הקיצוניות, יש לציין כי חלק גדול מהמראיינים התנו את תשובתם במצב שבו העמדות הקיצוניות לא קוראות להסתה.

כשלושה רבעים מהעיתונאים (73%) מביעים עמדה כללית האומרת כי כאשר נשקל הפרסום של חומר שעלול לפגוע בתדמית המדינה, רק שיקולים עיתונאיים צריכים להנחות את ההחלטה. בשאלות של שיקולים עיתונאיים מול טובת החברה, נמצא כי אחוז העיתונאים שאומרים כי תמיד יש להתחשב רק בשיקולים עיתונאיים הוא במידת מה תלוי נושא: קצת מעל שני שלישים (69%) חושבים כך כשמדובר בהתבטאויות שתומכות בסרבנות לצבא, ורק כמחצית – כאשר מדובר בהתבטאויות המעוררות מתחים בין קבוצות (54%) או בכאלה שעלולות לפגוע בכושר העמידה של הציבור (52%).

באשר לתפקיד התקשורת כמנחילת ערכים: כשני שלישים (67%) חושבים שמתפקיד התקשורת להנחיל ערכים ציוניים לציבור היהודי; 83% חושבים שמתפקידה להנחיל ערכים דמוקרטיים. לפי דיווחי המראיינים יש פער בין המצב הרצוי לדעתם לבין מה שקורה בפועל – חלק גדול מן העיתונאים סבור שאחד מתפקידי התקשורת הוא לחנך ולהנחיל ערכים, והתקשורת אינה עושה זאת במידה מספקת.

מהנתונים עולה כי העיתונאים ערים יותר מהציבור הרחב לחשיבותו של חופש הביטוי בשמירה על הדמוקרטיה. יחד עם זאת, חלק לא מבוטל של העיתונאים משקללים בעבודתם גם פרמטרים אחרים, דוגמת שמירה על טובת המדינה והנחלת ערכים.

סיכום והמלצות

בשנים האחרונות הפכה התקשורת להיות קולנית מאוד, חזקה מאוד ואגרסיבית מאוד. באותה מידה הפכה התקשורת למשפיעה מאוד על תהליכי קבלת החלטות. אם בעבר השפיעה התקשורת בעיקר על המגזר הפוליטי וניהלה יחסי אהבה-שנאה עם המחוקקים נבחרים העם, הרי שהיום ניתן בקלות לומר שהתקשורת משפיעה על תהליכי קבלת החלטות גם בתחומים אחרים, כגון מערכת המשפט, הצבא, המשטרה וכד'. אבל קשה לומר שהתקשורת אכן משמשת כיכר העיר, המקום שבו מתקיים שוק הרעיונות הגדול.

על פי המודל הדמוקרטי הקלסי, הציפייה מתקשורת ההמונים היא לשמש מרחב ציבורי של העת החדשה. אולם במקום ליצור שוק חופשי של דעות, המושתת על גיוון ופולרליזם ומתיר לקבוצות שונות להשמיע את קולותיהן ודעותיהן, אמצעי תקשורת ההמונים מאפשרים רק לחלק מהאוכלוסייה להשמיע את קולה. הקיפוח והסטריאוטיפיזציה בייצוג של קבוצות מוחלשות וקבוצות מיעוט מסייעים לנציגי הקבוצה החזקה – גברים, בני המעמד הבינוני, בהירי העור וההטרסקסואלים – להשיג לעצמם לגיטימציה ולבצר את שליטתם.

תמונת המצב כפי שהיא עולה מבחינת התוצר התקשורתית, יצרנו והצרכנים שלו, היא בעייתית. כדי להביא לשיפור המצב נדרשות מודעות ופעולה הן של כלי התקשורת והן של הקבוצות המודרות.

על הקבוצות המודרות לנסות להתמקצע בתחומי התקשורת השונים ולהשתלב בארגוני התקשורת המרכזיים. הקמת בית-הספר לקולנוע "במעלה" המיועד לציבור הדתי היא דוגמה להתמודדות עם מצב של העדר קולנוענים ואנשי תקשורת דתיים. יש לפעול באופן דומה גם לגבי אוכלוסיות אחרות. לשם כך יש להנהיג העדפה מתקנת לטובת החינוך לאמנות ותרבות, במיוחד בשכונות ובעיירות הפיתוח, בכפרים ערביים ובמוקדים שעולים חדשים מתגוררים בהם. מדיניות כזו תתבטא בהקצאת-יתר של משאבים עד להשוואה בין התשתיות החינוכיות והתשתיות הפיזיות של מוסדות התרבות, שתוצאתה גידול בכמות ובאיכות של היצירה הנובעת ממקומות אלו.¹⁴

מצד כלי התקשורת – בצד המחויבויות החוקיות לגיוון חברתי הנהוגות בערוצי הטלוויזיה המסחריים, נכון יהיה אם כלי התקשורת בישראל, כמו במדינות מתקדמות אחרות, יחילו על עצמם אמות מידה של הוגנות – ממש כפי שהם דורשים ממושאי הסיקור שלהם.

ייצוג שלילי ושיעורי העסקה נמוכים של קבוצות מיעוט בכלי התקשורת אינם ייחודיים לישראל. כדי להביא לתיקון ולשיפור של המצב, אמצעי תקשורת מובילים בעולם, ובהם ה-BBC ו-The Guardian, מפרסמים וולונטרית זה מספר שנים דוחות שנתיים, הבוחנים בין השאר את מצב ההעסקה של קבוצות מיעוט בארגוניהם ואת ייצוגן בתוצרי התקשורת השונים, ומציבים יעדים ריאליים לשיפור התמונה.

ארגון אג'נדה שוקד בימים אלו על [גיבוש מודל](#) דומה שיתאים לתקשורת הישראלית.

¹⁴ אסנת בר-אור, [הדרת קהילות ממרקם התרבות הישראלית](#), ביה"ס למנהיגות חינוכית, ב"ס מנדל.